

2.5 Вплив кризи, спричиненої пандемією COVID-19, на фінансову безпеку сільськогосподарських товаровиробників

Економічні кризи є цілком об'єктивним явищем та невід'ємним елементом економічного розвитку, що перманентно супроводжують бізнес. Вони являють собою злам тренду економічної динаміки з підвищувальної на понижуючу тенденцію, зазвичай супроводжуються посткризовою депресією і призводять до ускладнення функціонування економічної системи або її цілковитого знищення. В сільському господарстві вплив криз особливо руйнівний порівняно з іншими сферами економіки, оскільки підсилюється сезонністю господарської діяльності, подовженими операційним і фінансовим циклами, специфікою використання живих організмів та природничих факторів, відносною інертністю сільського господарства щодо впровадження результатів НТП та інших змін у способі виробництва й підходах до управління, значною залежністю від державної підтримки, диверсифікованістю діяльності і територіальною розпорошеністю сільського господарства тощо. Зазначені чинники визначають не лише інтенсивність та спрямованість впливу криз, а й їхні наслідки. Так, у сільському господарстві кризи охоплюють більшу кількість товаровиробників, швидше руйнують основний капітал, провокують низку соціально-демографічних проблем, погіршують продовольчу безпеку держави та викривлюють структуру зовнішньої торгівлі, сприяють виснаженню природного ресурсу ґрунтів, виникненню і посиленню екологічних проблем, занепаду сільських територій, сплеску міграції, погіршенню здоров'я нації, підвищенню ризиків поширення епізоотій тощо. Крім того, кризи руйнують виробничу, техніко-технологічну, комерційну, соціальну та передусім фінансову безпеку товаровиробників, роблячи їх неспроможними у фінансовому плані до продовження виробничо-господарської діяльності, залучення капіталу, реалізацію інвестицій, а в решті решт до стабільного функціонування та розвитку. Саме тому вивчення сутності, природи виникнення, наслідків впливу криз на господарську діяльність і фінансову безпеку товаровиробників, а також вирішення проблем щодо їх подолання є актуальним і практично значимим.

Наукова думка упродовж багатьох десятиліть і навіть століть згенерувала велику кількість досліджень щодо впливу криз на діяльність і безпеку товаровиробників, у тому числі й

сільськогосподарських. Значимі розробки щодо вирішення основних проблем антикризового управління в сільському господарстві належать І. А. Маркіній, О. М. Оверчук [1], Л. М. Баценку, С. Г. Дубовику [2] й іншим. Питання впливу криз на економічну безпеку бізнесу, господарських зв'язків, сфер і галузей економіки розкриті у роботах О. С. Поважного, Н. М. Ткачової, В. Л. Пілюшенко [3], М. М. Караїма, А. М. Штангрета [4] тощо. Водночас проблеми фінансового забезпечення товаровиробників в умовах криз, незважаючи на значні напрацювання О. В. Ареф'євої, Ю. В. Прохорової [5], І. С. Андрющенко, А. С. Крутової та інших [6], все ще досліджені не достатньо і потребують подальших наукових розвідок.

Кожна криза є унікальною і неповторною, адже стає результатом збігу низки специфічних чинників та має доволі різноманітні наслідки. Попри це в науковій літературі та сучасній економічній практиці встановлено, що різні за природою походження і механізмами перебігу кризи тим не менш характеризуються до певної міри типовістю, мають схожі прояви, можуть бути систематизовані за рядом класифікаційних ознак тощо. Досить часто криза, яка на перший погляд несхожа на усі попередні катаклізми, започатковує низку подібних, з більшою чи меншою періодичністю й інтенсивністю повторюваних надалі криз.

Так і у 2020 р. світ стикнувся з кризою, спричиненою пандемією COVID-19. І хоча світова історія вже знала велику кількість пандемій різних хвороб, що призводили до руйнуючих економіку і господарство криз, сучасна криза COVID-19 в умовах глобалізованого світу стала цілком унікальною, адже змусила принципово змінити підходи до функціонування й управління бізнес-суб'єктами і системами, сформувала цілком нові тренди їх подальшого розвитку. Вона нетипово вплинула на діяльність бізнесу та призвела до наслідків, які раніше не виникали в умовах впливу попередніх криз та були доволі різноманітними і різноплановими. Однак, з огляду на взаємозв'язок кризи із порушенням фінансової безпеки, доцільно більш детально вивчити вплив кризи на обсяги та інтенсивність виробництва сукупної сільськогосподарської продукції та продукції ключових галузей.

Криза, спричинена пандемією COVID-19, уже у травні-червні 2020 р. суттєво вплинула на обсяги виробництва сільськогосподарської продукції, обумовивши їх скорочення.

Потрібно зазначити, що сільське господарство не завжди типово реагує на виклики кризи і часто демонструє тенденції, що відмінні від інших сфер економіки. Так, навіть у період світової кризи 2008-2009 рр. в Україні сільськогосподарське виробництво зростало, індекси росту порівняно з попередніми роками сягнули 120,0–126,8 %, у тому числі продукції рослинництва – 128,4–140,9 %, тваринництва – 103,6–108,3 %, у подальшому зріст спостерігався повсякчасно і динамічно до 2019 р. за виключенням 2010 та 2016 рр.

Однак, сучасна криза, спричинена пандемією COVID-19 та запровадженими карантинними обмеженнями, призвела до значного скорочення обсягів виробництва як продукції в цілому, так і у розрізі окремих галузей рослинництва і тваринництва (рис. 2.7).

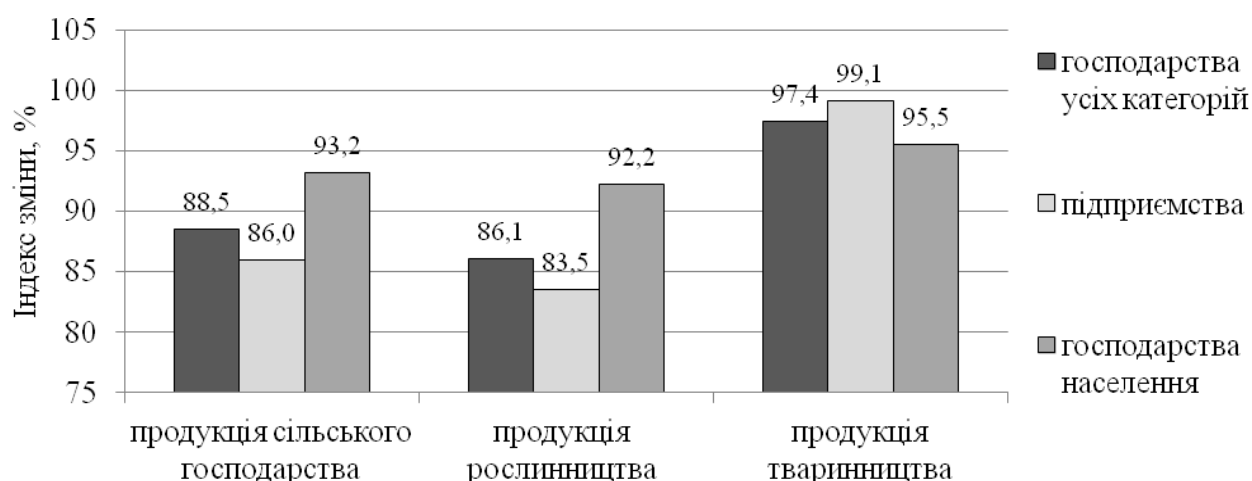

Рис. 2.7. – Індекси сільськогосподарської продукції у 2020 р. порівняно з 2019 р. за категоріями виробників

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України [7]

При цьому, якщо в господарствах населення індекси виробництва сягнули 93,2 %, то в сільськогосподарських підприємствах – 86,0 %. Тобто товаровиробники суспільного сектору виявилися більш уразливими від впливу кризи. Це передусім пов'язане із використанням в процесі ведення господарської діяльності найманої праці, що ускладнилося із впровадженням протиепідемічних заходів та карантинних обмежень, а також із зміною традиційних каналів збуту та порушенням господарських зв'язків внаслідок локдаунів, руйнівний вплив на господарську діяльність яких в громадському секторі проявився більш виразно, ніж у діяльності господарств населення.

Особливо негативною тенденція скорочення обсягів виробництва була в рослинництві громадського сектору, де індекс склав 83,5 %, що також стало показовим саме для цієї кризи. Адже у попередні майже 30 років зазвичай у періоди криз значно більше скорочувалося виробництво у тваринництві, порівняно із рослинництвом, а варіативність його завжди була підвищеною. У 2020 р. ситуація змінилася, саме рослинництво виявилось більш вразливим від такого типу кризи. Це також було спричинене обмеженнями вільного пересування громадян – як працівників, так і споживачів, зменшенням маневреності товаровиробників щодо реструктуризації каналів і умов збуту, прямими обмеженнями щодо здійснення господарських операцій та іншими чинниками.

Уже у 2021 р. ситуація дещо поліпшилася, сільськогосподарські товаровиробники адаптувалися до пандемійних обмежень внаслідок поширення COVID-19 та змогли частково подолати їх негативні наслідки у виробництві сільськогосподарської продукції в цілому та галузі рослинництва зокрема. В цей період здебільшого виникли тенденції цілком протилежні попередньому року, що не було типовим для інших сфер і галузей економіки України. Так, за десять місяців 2021 р. індекс сільськогосподарської продукції порівняно з аналогічним періодом попереднього року склав 113,0 %, у тому числі продукції рослинництва – 118,0 %. Поряд з тим виробництво продукції тваринництва навпаки скоротилося і відповідний індекс склав 95,3 %.

Якщо у 2020 р. господарства населення були більш стійкими до впливу кризи, то уже у 2021 р. вони продемонстрували значно менше зростання, ніж сільськогосподарські підприємства – 106,3 % проти 117,2 %. В галузі рослинництва індекс виробництва продукції по господарствах усіх категорій за десять місяців 2021 р. сягнув 118,0 %, в сільськогосподарських підприємствах 121,8 %, а у господарствах населення – лише 111,1 %. Також зниження виробництва продукції тваринництва було більш помітним саме в господарствах населення, а не в підприємствах – індекс відповідно склав 93,5 % проти 96,8 %.

Прояви кризи та її наслідки в сільському господарстві у 2020-2021 рр. мали чітко виражені територіальні особливості. Так, в регіональному розрізі приріст сукупного виробництва сільськогосподарської продукції спостерігався у Чернігівській, Сумській, Івано-Франківській та Рівненській областях, а порівняно

стабільним він залишався у Львівській, Чернівецькій, Волинській та Тернопільській областях.

Поряд з тим у більшості регіонів обсяг виробництва скоротився. Особливо суттєво це відбулося в Одеській (сукупний індекс зміни склав 61,6 % у 2020 р. порівняно з попереднім роком, в тому числі у сільськогосподарських підприємствах 52,5 % та у господарствах населення – 75,6 %), Кіровоградській (відповідно 67,8 %, 62,1 % та 79,5 %), Миколаївській (74,9 %, 71,2 %, 81,6 %), Черкаській (75,6 %, 71,3 %, 94,3 %), Київській (80,5 %, 75,4 %, 95,6 %), Вінницькій (83,9 %, 81,4 %, 91,2 %), Дніпропетровській (84,4 %, 86,0 %, 80,9 %) областях. В усіх інших регіонах скорочення виробництва у 2020 р. порівняно з 2019 р. було не настільки значним, а сукупний індекс продукції коливалося у межах 85 – 96 %.

У наступному році, як і по Україні в цілому, в окремих регіонах сформувалися протилежні тенденції порівняно з попереднім роком. Так, за десять місяців 2021 р. сукупне сільськогосподарське виробництво продовжувало скорочуватися лише у Закарпатській області (сукупний індекс склав 95,8 %, у тому числі у сільськогосподарських підприємствах 78,6 % та господарствах населення 96,8 %), Полтавській (відповідно 98,5 %, 97,1 %, 101,2 %), Сумській (81,3 %, 78,1 %, 92,0 %), Харківській (97,5 %, 99,0 %, 94,1 %) областях. В усіх інших регіонах він зростав. Показовим є те, що найвищих позначок зріст досягнув саме у тих регіонах, які у попередньому 2020 р. демонстрували найбільш негативні тенденції. Так, у Одеській області сукупний індекс виробництва сільськогосподарської продукції склав 188,4 %, у тому числі в сільськогосподарських підприємствах 246,2 % та в господарствах населення 127,9 %, Миколаївській області відповідні позначки склали 141,0 %, 147,3 %, 131,0 %, у Кіровоградській – 134,1 %, 140,6 %, 123,7 %.

Показовим також є те, що криза, спричинена пандемією COVID-19 та запровадженими карантинними обмеженнями, призвела до суттєвої варіативності й дестабілізації виробництва у розрізі окремих регіонів України як стосовно різних типів товаровиробників, так і щодо різних галузей виробництва (табл. 2.3). Так, коефіцієнт варіації виробництва сукупної продукції в сільському господарстві сягнув 35,7 %, у тому числі сільськогосподарських підприємствах склав 59,1 %, а у господарствах населення – 14,7 %. Тобто виявлено, що діяльність у громадському секторі більш нестабільна порівняно з

особистими селянськими господарствами, що підтверджує раніше визначені тенденції. У галузевому розрізі індекс виробництва продукції у тваринництві свідчив про вищу стабільність порівняно із рослинництвом. Так у тваринництві він коливався в межах 4,8–14,2 %, що характеризує змінюваність як незначну, тоді як у рослинництві у межах 23,6 – 77,9 %, що говорить про її високий рівень.

Таблиця 2.3

Варіативність виробництва сільськогосподарської продукції
у 2020-2021 рр.

Показники	Сукупна продукція	Продукція рослинництва	Продукція тваринництва
2020 р.			
Коефіцієнт варіації, % у:			
- господарствах усіх категорій	35,7	51,9	4,9
- підприємствах	59,1	77,9	14,2
- господарствах населення	14,7	23,6	4,8
2021 р. (січень-жовтень)			
Коефіцієнт варіації, % у:			
- господарствах усіх категорій	85,7	115,9	9,8
- підприємствах	193,7	213,3	43,6
- господарствах населення	27,5	45,6	3,6

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України [7]

Однак у наступному році варіативність значно зросла, особливо у рослинництві та у товаровиробників громадського сектору. Зокрема у рослинництві громадського сектору вона сягнула 213,3 %.

Отже, криза, спричинена пандемією COVID-19, позначилася на діяльності сільськогосподарських товаровиробників не лише скороченням обсягів виробництва, а значною дестабілізацією діяльності та ділової активності, що створило ризики втрати фінансової стійкості, зниження доходності і платоспроможності, а отже негативно позначається на їх фінансовій безпеці.

Дестабілізація призвела до зниження доходності великих, малих та мікро сільськогосподарських підприємств, а також до зростання частки збиткових товаровиробників, що наочно продемонстровано в табл. 2.4. В кінцевому підсумку сільськогосподарські товаровиробники частково втратили запас фінансової міцності під впливом кризи, спричиненої COVID-19 та запровадженням

карантинних обмежень і локдаунів. Так, якщо у великих та середніх підприємств рівень фінансової незалежності (автономії) залишився цілком прийнятним (коефіцієнт фінансової незалежності у великих підприємств сягнув 0,54, а у середніх – 0,57), то у малих сільськогосподарських підприємств він був граничним (коефіцієнт дорівнював 0,51), а у мікропідприємств – в цілому недостатнім (0,43).

Таблиця 2.4

Частки збиткових сільськогосподарських підприємств
та обсяги збитку у 2018-2020 рр.

Показники	Р о к и		Зміни у 2020 р. порівняно з 2019 р., +/-
	2019	2020	
Частка збиткових підприємств, %			
- великих підприємств	20,6	25,0	4,4
- середніх підприємств	18,5	16,0	-2,5
- малих підприємств	16,8	17,4	0,6
- мікропідприємств	16,5	17,6	1,1
Обсяги отриманого збитку, млн. грн.			
- великих підприємств	3180,7	3800,3	619,6
- середніх підприємств	9481,5	9300,0	-181,5
- малих підприємств	9857,7	13250,5	3392,8
- мікропідприємств	5393,1	5841,5	448,4

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України [8]

Показник покриття поточних зобов'язань у 2020 р. у всіх типів підприємств незначно відрізнявся від попереднього року, однак був не достатньо значимим – відповідно 1,28 у великих, 1,83 – середніх, 1,55 – малих та 1,35 – мікропідприємств.

Також недостатніми виявилися показники ділової активності та прибутковості і рентабельності сільськогосподарських підприємств. Так, оборотність активів у 2020 р. великих сільськогосподарських підприємств становила лише 0,42, середніх – 0,61, малих – 0,51 та мікропідприємств – 0,40. Рентабельність сукупного капіталу у 2020 р. великих сільськогосподарських підприємствах склала 4,75 %, середніх – 8,56 %, малих – 6,97 % та мікропідприємствах – 5,64 %.

Однак найбільше під впливом кризи погіршилася маневреність капіталу сільськогосподарських підприємств, що ускладнило їх швидке переформатування на нові засади діяльності й стало причиною низки проблем (рис. 2.8). Сукупно це свідчить про вплив кризи на погіршення фінансової безпеки сільськогосподарських

підприємств, що ускладнює не лише їх адаптацію до нових умов функціонування, змінених під впливом кризи, а й погіршує можливості подальшого розвитку у постпандемічний період.

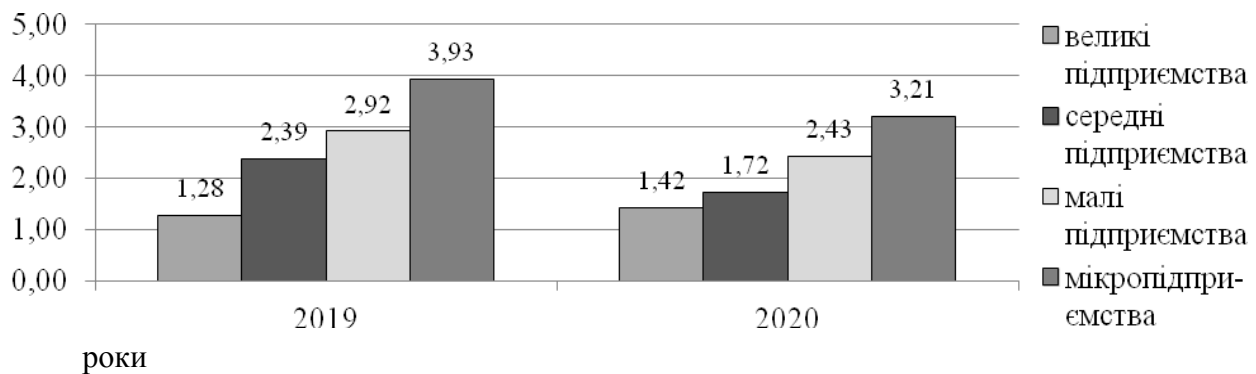

Рис. 2.8. – Зниження рівня маневреності власного капіталу у різних типах сільськогосподарських підприємств

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України [8]

Найбільш типовими механізмами виникнення і перебігу кризи у діяльності сільськогосподарських підприємств стало виникнення фінансової небезпеки та втрата фінансової стійкості і маневреності внаслідок дестабілізації фінансово-кредитного і грошового ринків, ринку постачання, зниження платоспроможного попиту населення, скорочення обсягів діяльності підприємств-споживачів сільськогосподарської продукції.

Перебіг кризи та її вплив на кожного окремого сільськогосподарського товаровиробника відбувався під впливом трьох ключових груп умов:

- по-перше, умов функціонування господарюючого суб'єкта – його фінансово-майнового стану, ресурсної забезпеченості, положення на ринку, потенціалу розвитку, запасу фінансової міцності тощо;

- по-друге, внутрішніх і зовнішніх чинників фінансової дестабілізації, а саме недосконалості організаційної структури господарюючого суб'єкта, невідповідності кадрів до роботи в умовах криз, негативних тенденцій економічної динаміки, дестабілізації грошово-кредитного ринку, зниження ділової активності тощо;

- по-третє, ефективності управління сільськогосподарським товаровиробником та раціональності процесів вироблення і

прийняття управлінських рішень.

Сукупність означених умов діяльності, чинників дестабілізації та управлінських рішень у процесі своєї взаємодії змінювали параметри функціонування сільськогосподарського товаровиробника та визначали особливості механізму виникнення і перебігу криз.

Таким чином, зменшення уразливості сільськогосподарських товаровиробників від впливу кризи значною мірою залежить від ефективності їх господарювання, спеціалізації та концентрації виробництва, територіального розташування, природно-кліматичних умов і, особливо від сформованих господарських зв'язків, а в умовах локдаунів із-за поширення пандемії – від здатності швидко реструктуризувати канали збуту готової продукції та придбання товарно-матеріальних цінностей, трансформувати підходи до маркетингу, застосовувати нові форми просування на ринок, в тому числі на основі сучасних цифрових технологій.

Перелік використаних джерел:

1. Маркіна І. А., Овчарук О. М. *Антикризовий менеджмент підприємств агропродовольчої сфери України в умовах глобалізаційних викликів : монографія.* Полтава : Астроя, 2020. 228 с.

2. *Формування ефективного антикризового менеджменту в сфері АПК України : монографія / за заг. ред. С. Г. Дубовик, Л. М. Баценко.* Суми : Мрія, 2016. 212 с.

3. Поважний О. С., Ткачова Н. М., Пілюшенко В. Л. *Антикризове управління економічною безпекою : монографія.* Донецьк : ВІК, 2010. 309 с.

4. Караїм М. М., Штангрет А. М. та ін. *Антикризові технології в управлінні економічною безпекою підприємства : монографія / за заг. ред. А. М. Штангрета.* Львів: Укр. акад. друкарства, 2016. 249 с.

5. Арєф'єва О. В., Прохорова Ю. В. *Антикризове фінансове управління підприємством : монографія.* Львів : Укр. акад. друкарства, 2011. 249 с.

6. Андрющенко І. С., Крутова А. С. та ін. *Фінансові механізми антикризового управління: сучасні реалії та стратегічні орієнтири : колект. монографія / за заг. ред. А.С. Крутової.* Харків:Іванченко І. С. [вид.], 2018. 280 с.

7. *Індекс сільськогосподарської продукції : Експрес випуски.* Державна служба статистики України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

8. *Діяльність суб'єктів великого, середнього, малого та мікробізнесу, 2020 : Статистичний збірник. Державна служба статистики України. Київ, 2021. 132 с. URL : http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/12/Dsvsmm_20.pdf.*

2.6. Регіональні кластери: національні економічні інтереси та культура управління

Сьогодні економіка України потребує свого актуалізованого стимулюючого впливу на платформах поєднання теорії та практики сучасних знань менеджменту, інформаційного та освітнього забезпечення з векторами прискорення економічного та природоохоронного прогресу, гармонійного поєднання культури та соціальної відповідальності. Така постановка питання передбачає інтегрування зусиль влади, бізнесу, населення та орієнтацію руху на формування нової моделі відтворення складних господарських систем на основі дії принципу балансу економічних інтересів, пріоритетності національних інтересів над бізнесовими та особистими.

Актуальні питання управлінського забезпечення розвитку регіональних та галузевих кластерів в Україні лише набувають свого визнання. Однак поступове розширення сфери кластерів і формування новітніх об'єднань підприємств, освітніх закладів, організацій різних форм власності в регіонах прискорює визнання необхідності й доцільності розробки та впровадження національної кластерної політики з вектором інноваційної активності. Для України регіональна та галузева кластеризація є драйвером позитивних зрушень у сфері інтегрованої співпраці бізнесу, влади, населення на основі балансу інтересів. Кластерно-інноваційна політика як цільовий інструмент державного та регіонального менеджменту здатна змінити пріоритети розвитку промисловості, підтримки малого та середнього бізнесу, залучити фінансові й інші ресурси для комерціалізації національних інноваційних проєктів, забезпечити координацію усіх ланок влади на виконання програм, проєктів інноваційного кластероутворення, просування пріоритетних заходів соціальної векторності [1].

В господарському комплексі України все більше значення, соціально-економічний вплив отримує підприємництво, як